

Illyés Gyula és a magyar nyelv

Gondolkodásunk eszköze, az irodalom anyaga és hordozója a nyelv. Nincs tehát semmi különös abban, hogy a magyar irodalomnak értékes hagyománya nyelvünk művelése, tisztítása, erősítése. Legnagyobb íróink és gondolkodóink szinte kivétel nélkül beírták nevüket nyelvművelésünk történetébe. Számunkra a magyar nyelv ügye sohasem volt „csak” nyelvészeti stúdium. Mindig hozzája társultak más természetű gondok és törekvések. Ezek azonban fiem a nyelvészet ellenére működtek, hanem rávilágítottak arra, hogy a nyelv ügye magyarságunk és emberségünk ügye. A nyelvészet számunkra nem száraz diszciplína, hanem izgalmas és létérdekű, mindennapi táplálék. Történelmünk folyamán a nyelvművelés olykor a nemzeti szabadságesszme egyetlen fellegvára maradt. Mászor európaiságunk védelmét jelentette az európai színvonalú nyelvi kultúra megteremtése. Az utóbbi fél évszázadban pedig az ország határain kívül rekedt magyarság nemzetiségi fennmaradásának — Sütő András szép szavával —: egyetlen megmaradt uszonya az anyanyelv.

Illyés Gyula tanulmányainak új kiadásában külön ciklust kaptak a nyelvünkkel foglalkozó írások. Illyés Gyulát négy évtizede tanulmányírói minőségben is foglalkoztatja nyelvünk. A magyar nyelvről szóló írásai világképének lényeges jegyét világítják meg. Nem egyetlen nagy rendszert adnak, hanem annál is meggyőzőbb érvelést: bárhonnan indul a gondolat — lehet a közvetlen tárgy egy nyelvművelő könyv ismertetése, egy szó értelmezése, vagy a „bölcsokutatók” útjának követése —, saját törvényeit követve mindig újabb és újabb adalékot szolgáltat a nemzeti érzés és a közösségi tudat megfoghatatlannak látszó természetének megrajzolásához, megérettetéséhez. Ezek az esszék azokat a „hajszálgökökerekét” világítják meg, melyekkel mint tápláló erőhöz nemzeti közösségünkhöz kapcsolódunk. Mert Illyésnek meggyőződése, hogy „... a közösség kötelekei között ma már a legerősebb az anyanyelv.” Nyelvünkről és nyelvünk ürügyén szóló írásai tágabb értelemben a nemzeti közösség összetartó erőinek hálózatát mutatják meg. Ez a törekvés mindvégig egységes és eleven. Fő hangsúlyait mégis az utóbbi időben kapta meg, mert Illyés Gyula egyre erősebben érezte a nemzeti tudat zavarait, s a személyes felelősséget, hogy ellene cselekedjen.

Negyven évvel ezelőtt, Halász Gyula *Édes anyanyelvünk* című könyvét dicsérte azzal, hogy szerzője Arany János útmutatásait követve „... a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének élő nyilatkozatait, nem a nyelvtant, hanem magát a nyelvet ismeri.” A nyelv szelleme azt jelenti Illyés szóhasználatában, hogy a nyelv a legapróbb mozzanataiban is tükre a nemzet történelmének, gondolkodásmódjának, élethelyzeteinek, szokásainak. A nyelv ismerete nemzetismeretet is jelent. A nyelv szellemének nyomozása ily módon a nemzet karakterének vonásait rajzolja meg. Közismert, hogy a régészet és történelem homályos pontjait leginkább a nyelvtudomány, szűkebben pedig a nyelvtörténet segít megvilágítani. Illyés Gyula írásainak egyik alapgondolata az, hogy a magyar nyelv a kifejezés szemléletes eszköze, gyökerei és törvényei mélyen összefonódnak a nemzet életével, szemléletével. Éppen ezért a nyelv nem tűr semmiféle erőszakot. „Nyelvet éppúgy nem lehet újítani, akár a fát. Csak nyesni lehet, fattyazni, mívelni. Oly mélyre bocsátja gyökereit, oly ősi életet él, hogy rajta az embernek csak alakító hatalma van.” A nyelv szelleme a nyelv belső törvényrendszerében nyilatkozik meg. Ennek a megvédése, megóvása nagy feladat. Az alattomosan belelopakodó torzítások megfosztanak nemzeti önismertünk, kötődésünk értékeitől, de összezavarják gondolkodásunkat, világszemléletünket is. Egy-egy rossz szó látszólag jelentéktelen hatású hódítása fertőz aztán tovább. Nem túlzás ez, hanem alapos és felelős gondolkodás eredménye. Ezért szen-

tel Illyés viszonylag sok figyelmet egy-egy szó pontos értelmezésének. A nagy épület tégláiról van szó, minden rossz téglá rombolja az egészet. Lényeges különbség van az „egyes” és a „némely, némelyek” között. „Egyes ember nálunk az, akinek nincs társa; egyes kocsik, amelyek elé csak egy ló van fogva. Miért dobják el ezt a szót az einige meg quelques uns kedvéért, mikor erre ott van a kitűnő némely, némelyek?” A két szó összekeverésével nyelvünk veszít kifejezőerejéből, hiszen így elvész az „egyes” (egyges) ősi jelentése, mely szerint „egyes” az, ami nem kettes. Pedig erre a jelentésre szüksége van a nyelvnek. Hasonlóképpen nyelvünk gazdagságáról mondunk le, ha gondolkodásbeli tunyaságból nem teszünk különbséget a „lenne” és a „volna” között. Többször figyelmeztet arra bennünket, hogy a szavak és kifejezések célja, hivatása a mondanivaló közérthető, világos és minél árnyalatosabb megidézése. Ezért kell tudatosítani szavaink pontos értelmét. Egész kis szótárt állíthatnánk össze azokból a szavakból, melyek árnyalt értelmezését megtaláljuk írásaiban. Példáért nem kell a szomszédba menni, hiszen magyar szótár szerkesztését is tervezte, magyar nyelvtant is akar írni. Szómagyarazatai, szótisztításai nem újdonságokkal lepnek meg. A leggyakoribb tévesztéseket magyarázza meg s köti nagyobb összefüggések hálózatába. Egy időben nagyon elterjedt a „felé” névutó hibás használata. Illyés rámutat ennek az elidegenedéssel való összefüggésére, valamint arra, hogy ez nemcsak nyelvészetileg, hanem emberileg is helytelen: a köntörfalazó, lapuló, sunyi stílus hasonló jellemet, mentalitást takar. Fontosnak tartja ezeket a szótisztító fejtegetéseket, nyelveművelő könyveket, hiszen a szótisztítás a fogalomtisztítás legfontosabb kelléke. „A fogalmak rendbe tévése pedig a tények rendbe rakására buzdítja mindazokat, akik a világ megismerését a világ megváltásával fűzik egybe.” A nyelv-tisztítás a jövő szolgálata.

A nyelv tisztításához, gazdagságának megőrzéséhez és alkotó továbbfejlesztéséhez Illyés Gyulának a nyelvtörténet és a történelem adja a legtöbb fogódzót. A magyar nyelv természetének legfontosabb vonását az egyszerűségben, világosságban jelöli meg. S ezt történetileg magyarázza: nyelvünk kialakításában kevés szerep jutott „... az alkuszoknak, kereskedőknek, fiskálisoknak s más efféle csűrő-csavaró beszédű embernek.” Kifejezése tehát világos, szemléletes. Mit vet föl a „kenyértörés” szó népünk múltjából, lelkületéből? Más népek lándzsatorést, pánccélzást emlegetnek, a kenyértörésben erőszak helyett az igazságszótást pillantja meg az író — az indulatok „forrpontján” is. A kenyértörés értelmezésében így egyként fontos a képszerű, szemléletes kifejezés és annak etikai tartalma, pedagógiai célzata. Másik példája az igazság. Van nép, mely a joggal azonosítja: ius-titia, az erősebb akaratára. Ezzel szemben a magyar arra alapozza, ami igaz, „ami: úgy van”. A szabadságnak is milyen más értelme, hangulata van országonként. Egy-egy szó így vezet a nép történetébe: „Munka szabadsága; származásuk, arcszínük, anyanyelvük miatt megaláztatott szabadsága! Nekünk ezek nem efféle emlékeztetőül ünnepiesen elültetett díszfák voltak.” Szókincsünk közhasználatú erekyeink — vallja Illyés, s szómúzeumával s annak megújításával mintegy követendő példát ad. A múzeumi tárgyak őrzése és értő kezelése nemcsak szórakozás, hanem azzal együtt a fogalmak tisztaságának őrzése is. Bemutatásuk mindenképpen ezt szolgálja. Csoroszlya, motolla, szösz, kóc, guzsaly, cséve, lócs, cégér stb. — „kézzelfogható szavak” ebben a múzeumban. „Egy marék eredeti szösz. Így még kóc is lehetne; várj, rögtön hozom, amire rátéve félreérthetetlenül szösz lesz.” Ez a múzeum Illyés számára a képes szótár, „az egészen nagy Larousse”. Kertjében az üröm egy-egy levelét is „a közhasználatú fogalom érzékelése végett” ízeleli meg. De itt található a rekettye, boróka, zsálya, bazsalikom, kakukkfű stb. Játék, szórakozás, s mögötte komolyabb gond: múltunk és környezetünk mélyebb, érzékletesebb ismerete. A valóságérzékelésünk hitelle. A *Szómúzeum és a megújítása* című írása 1964-ből való, de az aggodalom, mely a játék mögött megszólal, már negyedszázaddal korábban is fellelhető. Balassa József szótáráról írva panaszkolt akkor, hogy a magyar nyelv siralmas állapotba jutott, tulajdonképpen szavak megtanulására volna szükség. Még az írók sem ismerik egy szekér vagy egy gép alkatrészeinek nevét, egyes szakmák szakkifejezéseit. Nem is beszélve a virágok, növények nevééről. Az ismeretek hiánya hozza a

sok pongyolaságot, ferdítő körülírást, a fordításokban pedig a sok tárgyi tévedést. A gondolkodás, szemlélet, emberség eltunyulását.

A régi értékek őrzése, óvása csak az egyik irányba Illyés Gyula nyelv-művelő írásainak. A másik: nyelvünk teremtő erejének vizsgálata, az új szavak, fogalmak megítélése. Ezek értékelésekor a nyelvünk szellemének ismerete az iránytűje. A magyart a láttatás nyelvének tudja, a képszerűséget, szemléletességet törvénynek tekinti. Az „állati szép”, „oltári jó”-szerű kifejezéseket azért nem használja, mert nem szabatosak, „... úgy akarnak szellemesek lenni, mint azok, akik esztendőszámra ismételtetnek valami ócska bemondást; akik minden érzelmük kifejezésére egyforma vigyorra húzzák a szájukat.” Máskor etikai szempontokra is utal: a „kasa” egy valási kifejezés (kóser) profanizálása, másrészt ha minden pozitív értelmű jelzót vele helyettesítünk, teljesen üressé válik. A szemléletesség, képszerűség biztos iránytű olyan szavak, kifejezések megítélésében, melyek első hallásra furcsának tűnnek fel. Így fogadja el örömmel a nyelv teremtő erejének eleven gyümölcsként a rákapcsol, kikapcsolódás, begerjedés stb. szavunkat. „Mert megannyi csaknem lerajzolható ábrázolás. Ha máshonnan jött is. Értelemmel jött. Igazodik a mi »teremtő képzeletünk«-höz.” A szemléletesség jegyében írja meg Illyés Gyula a „csókolom” rövid történelmét is, döntő érvelést találva ezzel a szó körüli vitákhoz. A kifejezés történelme a szavak értelmének új jelentéssel való bővülését, s a régi értelem lekopását mutatja. A „nyúszítástól a nevetésig” vezeti a szó jelentésének útját. Az asszír és bibliai idők legyőzött rabszolgáinak kötelező lábcsókjától a mai köszönési formáig, melyben már nyoma sincs az egykori lábcsóknak, sőt egyre jobban kikopik belőle mindenféle csók képzelet. Mint ahogy a „szervusz”-ból is teljesen hiányzik már eredeti jelentése, az tudniillik, hogy rabszolgául ajánljuk föl magunkat. A csókolom és a szervusz esetében idegen kifejezéseket honosított meg nyelvünk. A nyelvbővítésnek mindenkor is egyik fontos módja az idegen szavak, kifejezések átvétele. A *Nyelvédelem és nyelvtamadás* című cikkében Illyés nem kevés iróniával világítja meg az idegen szavak átvételének bonyolult kérdéskörét. Számon tart elkerülhetetlen idegen szavakat, melyekre nincs jobb kifejezésünk, vagy melyeket a hála tesz szükségessé (pasztörizálni), de oszlatja azt az egykori téves legendát, mely szerint némely nemzetközi kifejezés használata szoros kapcsolatban van azoknak a dolgoknak az elterjedésével, melyeket jelentenek. A magyar „színház” és „mozi” jónak bizonyult az Európa-szerte elterjedt theatrum és kinematographia ellenére. Az „idecsellengett” idegen szavakat elveti, jó részükre rábizonyítja, hogy honukban nem használják vagy más értelemben használják. Elterjedésükben éppen ezért nem az új dolog, tárgy névvel együtt való átvétele játszik szerepet, hanem a hivalkodó sznobéria: „A fölösleges idegen szavak használata tehát nem műveltségre, hanem éppenséggel műveletlenségre vall. Általuk nem az európaiakhoz közeledünk, hanem azoknak az egykori primitív népeknek a királyaihoz, akik az ébresztőórát a nyakukba akasztva viselték, de ott sem időmérésre, hanem ékszerként, fitogtatásul.” Nyelv és jellem kérdéseit kapcsolja össze a trágár szavak használatának vitájában is: a trágárságot az indulatkitörés eszközének minősítve eleve szétoszlik az a sokáig táplált legenda, hogy az obscén szavak elterjedése a nyelvi demokratizálódás jele. Illyés Gyula jól megalapozott véleménye szerint éppen akadály, hiszen „... aki türelmetlenül közül egyéni akaratot, eleve nem lehet demokrata.”

Illyés Gyulát sokat foglalkoztatja nyelvünk demokratizmusa, 1965-ben három cikkben is elemzi a magyar tegezés és magázás problémáit. Az egyikben jól bevált történeti módszerrel izlelgeti a szavakat, s keresi, hogyan szólítsuk meg egymást „demokratául”. Sorra veszi azokat a szavakat, melyeket nyelvünk a tágabb közösségi érzés megjelölésére időről időre felvesz és elvet. Az egykor megtagadott szavakban is fölfedezi azt a kifejező értéket, mely további használatra érdemesítette volna azokat. Szinte gyönyörködik a nyelv teremtő erejének próbálkozásaiban, s felismeri benne a nyelv szelleme által sugallt megoldások irányát: bármely, szánkra kívánczó szót használhatjuk a tágabb közösségi érzés kifejezésére „... épp csak ez a társas élmény legyen benne.” A tegezésnek is egész „harc történetét” fölvezet: az európai nyelvek közül talán a magyar őrizte legtovább az általános tegeződést: „Má-

tyás király korában még mindenki mindenkiel pertuban volt, a királlyal kivált.” A költői nyelv máig tartja ezt a demokratikusabb viszonyt. Bécsi hatásra vettük át a magázást. Majd a demokratizálódás jeleként újra teret hódított a tegezés. Ilyes cikkei mindig a jelenkori nyelvi és társadalmi gondok megoldását kutatja: a magázás-tegezés történetét és jelenkori állapotát is azért vizsgálja fel, mert keresi a minél nagyobb nyelvi és emberi közvetlenség módját. Ezért óv a tegezésnek bratyizálódással szegényítésétől, s hangsúlyozza, hogy a közvetlenséget kellő tapintattal kell szorgalmaznunk.

Az eddig említett írások és gondolatok mindig egy-egy előtérbe kerülő nyelvi jelenség, szokás ürügyén keletkeztek, amolyan elszórt mélyfúrások. Szemléletileg van jelen ezekben a patrióta nyelvkultúra és a nyelv természetének nagyobb rendszerű ismerete. Mindig érezzük ezekben az írásokban a nyelvnek a nemzeti karakterrel és tudattal való szoros összekapcsolását.

Helyes önérzet és alapos nyelvészeti ismeretek — más nyelvek ismerete is — ösztönzik Illyést arra, hogy a magyar nyelv egészéről mint rendszerről is kifejtse a véleményét. Ehhez is egyetlen mondat, egyetlen tévesnek ítélt megállapítás szolgáltatta a közvetlen indítékot: az a közkeletű tévhit, hogy a magyar nagyon nehéz nyelv. A válasz Illyés legszebb nyelvészeti tanulmánya, a *Nehéz nyelv-e a magyar?* lett. Már a kiindulópontnál többről van szó, mint csupán nyelvészeti kérdésről, hiszen az a gond munkál a kérdés mögött, hogy miért nem ismerik eléggé külföldön szellemi teljesítményeinket. Illyés tanulmánya — mint alcímében is jelzi — egy közismert babona eloszlatására vállalkozik, amikor bizonyítja, hogy „A tudomány röntgenvilágításában a magyar nyelv nemcsak hogy nem bonyolult, hanem meglepően egyszerű; alapszerkezete a nyugati nyelveknél is könnyebben áttekinthető. Ráfogással, nem is mindig ártatlan ráfogással vegyült babona tehát, hogy nyelvünk különös mód nehéz.” Ezt az egyszerű szerkezetet nyelvünk múltjában találja fel. Nyelvünket, „Európa gyümölcének ezt a ritka példányát” az viselte meg legjobban az idők folyamán, hogy hozzá akarták igazítani az európai nyelvekhez, mert szinte eleve nem ismerték el egyéni értékeit a más nyelvi szemlélettel közeledők. Ilyés tervezett nyelvtanának középpontjában ősi grammatikánk „szilárdan egy központú, de mégis gazdagon szétágazó rendszerének” megmutatása lenne. Ennek a vázlatát adja ebben a tanulmányában. Érveinek sokaságát nincs mód itt felsorolni, egy-kettő mégis ide kívánczkodik: lényegében ígünk és főneveink is a személyes névmás egyes számú alakjainak korábbi változatait veszik fel ragozásukkor; nyelvünk elkerülte azt a dzsungelt, melyet az indoeurópai nyelvekben a nemek megkülönböztetése okoz; stb. Nyelvünk nehézségének elméletét a felületes ismeret hozta létre, s táplálja máig.

Miért áll mindig más-más oldalról közelítve Illyés Gyula nyelvészeti írásainak középpontjában a magyar nyelv szellemének védelme? Erre a választ a *Hajszálgyökerek és A Magyar Nyelvőr ünnepére* című írásaiban adja meg legbővebben. Meggyőződése, hogy az anyanyelv mélyen determinálja az embert. Az például, hogy a magyar ember a pénzt „keresi”, s nem csinálja, mint az angol, nem nyeri, mint a francia, és nem megszolgálja, mint a német — történelmünket mutatja, azokat a hatásokat, melyek bennünket alakítottak: a pénzt, „... a magyar ma is úgy keresi — akár a finnugor előidők szegény gyűjtőgetői az erdőben a vadmadártojást, a gombát.” Az egyedi és esetleges példák azt bizonyítják, hogy nyelvünk őrzi legerősebben nemzeti jellegzetességeinket. Az anyanyelv ezért mély és természetes kapocs az emberek között. A minden eddiginél tökéletesebb közösségi élet megteremtésének eszköze. A nemzetnek ez a szellemi atmoszférája kihat az egyénekre is, s rajtuk keresztül a legtöbb gazdasági és társadalmi jelenségre. Ennek a közösségi érzületnek kimunkálása — mert a „haza edénye a nemzeti nyelv” — a szellem embereinek feladata, az anyanyelvtől elválaszthatatlan. Nemzeti nyelvünk rontása, megosztása, felelőtlen kezelése, tiltása nemzeti létünk, nemzeti közösségünk elleni merénylet. Ezzel már a szocializmus lenini alapföltételeinek egyik legfontosabbjához érkezünk, a nemzeti önrendelkezési jog követelményéhez. A nemzet létismérveinek legfontosabbja — idézi újra Lenint Illyés — a tartós nyelvi közösség: „A nyelvvédelem így történelmi szükségszerűség folytán is összefolyik a nemzeti tudat védelmének fogal-

mával; ami viszont az elnyomott osztályok védelmi harcával olvad szervesen össze.” Az igazi nyelvvédő mozgalmak a nemzeti önvédelem és fejlesztés eszközei, a nép gondolkodásmódjának kifejezési „szerszámaikat” védik és ápolják.

Ezért láthatja Illyés Gyula aggasztónak a magyar szellemi életnek rendkívül szemérmes tájékozódását nemzeti nyelvünk eme tágabb értelmű védelmének dolgában. Oktatásunk és egész kultúránk struktúrája a legutóbbi időkhöz úgy épült fel, hogy anyanyelvünk táplálta közösségi tudatunk erős sorvadásnak indulhatott. Az internacionalizmus téves értelmezése folytán szinte lemondtunk anyanyelvi közösségünk egyharmadáról pusztán azért, mert a magyarságnak ez a része a történelem kanyarai következtében országunk határain túlra került. Ez az ostoba és önkisebbitő, őszintétlen tudat ráadásul a célját sem érte el: „...nyelvünk és közösségünk sok újkori kérdésének homályban tartásával voltaképpen annak ártott, amit renyhesége mentségéül hangoztatott, a köröttünk élő népekkel való barátságunknak.” A nyelvvédelem ügyével így kapcsolódnak össze a leglátványosabbnak látszó kérdések, a nemzeti és nemzetiségi felelősség, a helyesen értelmezett internacionalizmus is. De minden fontos kérdésünk — más-más ágon — kötődik hozzá. A beszéd nagyobb dolgok eszköze, s nagyobb kötelességekre, feladatokra hív, „...diaszpóránk mai állapotában nyelvünk a nép.”

Oly mély Illyés Gyulának ez a nyelvtől elválaszthatatlan nemzeti-közösségi élménye, hogy utóbbi éveinek egyik legszebb versét, a *Koszorút* is ez ihlette. Ebben magasabb szinten, a művészi erő gazdagító lehetőségeinek intenzitást növelő tömörségével összegzi és emeli újabb szintézisbe mindazt, amit a nyelvről s a nyelv ürügyén elmondani akar. A magyar nyelvről szól ez a drámává forróított óda, s a közösségi érzésnek, tudatnak megtartó, felnevelő erejéről és múltbeli, jelenkori veszélyeztetettségéről. Szorosan kapcsolódik az Illyés-líra egyik jellegzetes tartalmi típusához, a hazafiságát, a nemzeti közösséghez való erős kötődését megfogalmazó verseihez. Indulat és pátosz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül a költemény nagy ívű struktúrája. A versképző ihlet nagy feszültségű: a magyar nyelv méltatlan állapota miatti fájdalom, s a sanyarúság ellenére való hatalmas, megtartó érték, erő ünneplése fonódik össze. Expozíciója erősen drámai:

*Fölmagasodni
nem bírhatz. De lobogsz még,
szél-kaszabolta magyar nyelv, lángjaidat
kigyóként a talaj szintjén iramítva — sziszegvén
néha a kintől,
többször a béna dühtől, megalázott.
Elhagytak szellemeid.*

Ez a kétszólamúság szembeűnően van jelen Illyésnek a nyelvünkről szóló prózai írásaiban is. Azért nem tud „fölmagasodni” a magyar nyelv, mert szellemi életünk némely kihagyása miatt nem járul hozzá eléggé annak a közösségi tudatnak a kialakításához, melynek legfontosabb összekapcsoló ereje éppen a nyelv. Különös „beismerések” gátolják „nyelvünk és népi tudatunk jogos fejlődését”. Történelemszemléletünk torzításával századvégi magyar kormányok, majd a Horthy-korszak bűneit vesszük magunkra, s ez a büntudat öncsonkításra, szellemi életünk s nyelvünk teremtő erejének kihagyására kényszerít. Az egészséges nemzeti tudat eme agóniája, Illyés utóbbi években írott esszéinek gyakran visszatérő fő gondolata és aggodása adja a *Koszorú* expozíciójának egyik szólamát, mely Kölcsey versére, a *Zrínyi másodík énekére* emlékeztet hangvételének végzetes keserűségével: „Fölmagasodni / nem bírhatz... Elhagytak szellemeid.” Illyés versében azonban megszólal az erőnek a tudata is, nyelvünk egészséges szellemének máig megőrzött ereje, mely a vers másik szólamát, a reménység és bizalom hangját hívja elő. A költői telitalálat olyan képsorban fogalmazza ezt, mely egyszerre jeleníti meg a kiszolgáltatottságot, tépettséget s a szívós megmaradást, önmegőrzést. A „szél-kaszabolta” jelzőben benne van a nagy pusztítás, a történelmi időnek való kiszolgáltatottság, hiszen „kaszabolni” azt

jelenti, hogy tömeges gyilkosságot elkövetni, vagy legalábbis sérelmeket, sebeket okozni. A „szél” pedig ebben az esetben a kiszolgáltatottságot, nyelvünk egyedüliségét Európában, a rá törő sokféle veszélyt, védtelenséget jelenti. A szél azonban tüzet kaszabol Illyés versében. A magyar nyelvnek a tűzzel való azonosítása kitűnő metaforája az érték és erő tudatának: a tüzet a szél szítja is, „továbbiramítja”. Másrészt a tűz, a láng képzete — a Bibliát s a fél magyar irodalmat idézhetjük példaként Petőfitől Adyig, Nagy Lászlóig — a szellemi erőnek is jelképe. Az értéknek ezt a többirányú képzetét fokozza tovább az, hogy a láng „kigyóként” iramlik. Kín és „béna düh” szítja és űzi, de „sziszeg”, védekezik. Méltatlan és kényszerű állapot ez, állandó küzdelem. A vers első részének drámai kompozíciója egy megalázott állapotnak, méltatlan önvédekező tartásnak a képe, lezárása pedig a vers legkeserűbb pontja: „Elhagytak szellemeid.”

Erről a mélypontról emeli Illyés a gondolatot a történelmi számvetéssel. A megtiportságot nem nyelvünk egyszeri és végzetes állapotának tekintti, hanem egy régi, „évszázadokon át” tartó méltatlanság, felelőtlenség okozta felújulásának. Ezáltal a vers mindkét szövege fölerősödik. Nyelv és nép azonosítása már egyértelmű ebben a történelmi visszatekintésben, hiszen nyelvünk sorsának megidézése népünk történelmének áttekintése lett. A vers idézett első szakaszának érzésvilága azáltal mélyül itt, hogy a költő erős túlzással a történelemben elszenvedett legszomorúbb állapotokkal azonosítja a mai helyzetet. A teljes kisemmizettséget idézik a régmúlt képei: a kényszerű szótlanyságot. A „ne szólj szám, nem fáj fejem” elvének idejét, az önvédelemből, létmentésként vállalt hallgatást, a tatár pusztítást, a török időket, amikor a „szíjra fűzött gyerekek közt” ... „csak néma ajak-mozgás mímelte a szót, / mert hangot sem tűr a török...” A nép, a nyelv ebből az állapotból is felemelkedett egykor. Ennek az erőnek a tisztelete, ennek a megtartó értéknek a megbecsülése és mai hívása zárja a vers második szakaszát:

*most mutatod meg,
most igazán — nekem is, mire vagy jó,
most a pedigérd: a címered, hajszálgökyökerednek
kőharapó erejét.*

A közösségi tudat, a nyelvben, a nyelv által megteremthető és fejleszthető közösségi érzület a nyelv egyik legfőbb értéke, önmaga fölé növesztő éltető hajszálgökyökere. Ez a láthatatlan erő segítette át a közösséget a legnagyobb megpróbáltatásokon. A „hajszálgökyökerek” a „nemzeti érzés hajszálgökyökerei” és a „közösségi tudat hajszálgökyökerei” kifejezésből rövidült Illyés esszéjében egyetlen szóra — kiadói jó tanács révén —, de a tartalma változatlan maradt.

A vers harmadik része a nemzeti, közösségi tudatnak a nyelv által megvalósuló formáit, embertelen körülményekben az emberség mentőöveit mutatja meg. Ezek a mentőövek a közösséghez tartozás szálai:

*Összemosolygás nyelve; a titkon
össze-világló könnyek nyelve; a hűség
nyelve; a föl nem adott hit
tolvaj-nyelve; remény laissez-passer-ja; szabadság
(percnyi szabadság, kortynyi szabadság, foglár háta mögötti szabadság)
nyelve;...*

A hatalmas tabló a nyelvben, nyelvvel őrzött eszmei értékek megjelölésével indul. Az értékek védelmére a nyelv szinte önmagát alakítja át mosollyá, könnyé, tolvajnyelvvé. Az érték tudat mosolya, az értékpusztítás fájdalma, könnye, a hűségnek és a hitnek megőrző ereje, a remény szabad mozgása, az eltiport szabadság eszméjének őrzése mind-mind a nyelv révén valósult meg. A közösségi tudat erejére azoknak van éltető szükségük, akik humánus értéket képviselnek vagy akiknek megtiprott

embersége keres fogódzókat. A további részletezés ilyen értelemben tör teljességre. A költő plebejus elkötelezettsége nyilatkozik abban, hogy ez a személyekre bontott részletezés mindig a negatív élethelyzetben, mindig vesztesként, kiszolgáltatottként élők menedékeként, megtartó erejeként nevezi meg a magyar nyelvet, a magyar történelem, a magyar társadalom újabb megpróbáltatásait is idézve egy-egy képpel. A magyarság háborús élménye éppúgy hangot kap itt, mint történelmi szétszórtsága. A kifejezések élessége, a nyelv zaklatottsága, az enjambement-ok olyan ismétlődő jellegű füzére, mely mindig a nyelv szót szakítja el jelzőjétől — mind-mind az alaphlet drámaiságát, feszültségét jelzi. Az egész egy vádoló panasztiráda. A költő érezhetően perbe száll a vétkeinket hangsúlyozó nemzeti önszemlélettel, amikor nyelvünk-népünk történelmét a szenvedések, megaláztatások hosszú sorát idézve jeleníti meg. Olyan ez a nagy felsorolás, mintha a „szél-kaszabolta” jelző értelmét tárná fel erősen nemzeti és osztályszempontú elkötelezettséggel. Tanulmányaiban beszél nyelvünk szellemének demokratizmusáról. Akiiket itt a magyar nyelv hordozóiként megidéz, valamennyien kiszolgáltatottságuk ellenében folyamodnak a demokratizmus igényéhez. Illúziótlan, s nem dicsekvő ez a nemzetszemlélet. A *Hajszálgökök*ekben írja Illyés Gyula, hogy a magyar szellemiségben a nemzeti érzés mindig félreérthetetlen jelentésű, sohasem a kirekesztést, hanem mindig az egybe tartozást jelenti: „... azoknak a népeknek, amelyeknek minden század egy-egy megpróbáltatás, azoknak a fiata a haza szó hallatán elsősül nem a büszkeség lepi meg. Még kevésbé a hivalkodhatnék.” A megpróbáltatások bő számbavétele a *Koszorú*-ban is a fájdalmat idézi előbb, hiszen a történelem mostohasága a fő oka annak is, hogy a „kassai zugárus, bucaresti cselédlány, bejrúti prostituált szüle-hívó nyelve” egyaránt magyar. Haza és nyelv, nyelv és nemzet egy jelentésű itt. A *Hajszálgökök*ekben a hazát nevezi Illyés „anyánk”-nak. A *Koszorú*-ban bemutatott, felvillantott egyének a magyar nyelv „köpések-mosta, dühpirja-törölte orcájú fiai”. Közülük egy a költő is, aki „hú európaiként / mondandói miatt figyelemre, / bölintásra becsült más népek előtt is”. — „Nem léphet fel oly ünnepi polcra, / nem kaphat koszorút / oly ragyogót, amelyet, szaporán lesietve ne hozzád / vinne, ne lábad elé / tenne, mosollyal bírva mosolyra vonagló / ajkad, fölnevelő / édesanyám.” Lényeges pontja ez Illyés gondolatmenetének, mert művészi és emberi egyéniségének egyik fő vonását világítja meg: a magyarság és európaiság egységét; a nemzeti és nemzetközi dialektikájának elkerülhetetlenségét a korszerű gondolkodásban. A nemzetközi elismerést, tehát nemzetközi érték teremtését az anyanyelvnek, „fölnevelő édesanyá”-nak köszöni a költő, örömeiben osztozik a „fölnevelő édesanya” is. Lényeges pontja ez Illyés gondolatmenetének, mert művészi és emberi egyéniségének egyik fő vonását világítja meg: a magyarság és európaiság egységét; a nemzeti és nemzetközi dialektikájának elkerülhetetlenségét a korszerű gondolkodásban. A nemzetközi elismerést, tehát nemzetközi érték teremtését az anyanyelvnek, „fölnevelő édesanyá”-nak köszöni a költő, örömeiben osztozik a „fölnevelő édesanya” is, a kettős öröm növeli egymást. Ez már a nemzeti érzésnek, nemzeti tudatnak egyetemes értékére is mutat. *Magyarság és emberiség* című rádiónyilatkozatában beszélt arról Illyés Gyula, hogy nem nemzeti elfogultság az, ha arról szól, milyen helyzetben vannak az ország határain kívül élő magyar anyanyelvű emberek, miként szóródik szét a világban a magyarság jelentős része, „... milyen egyéni tragédiák folynak le milliószám ezért, mert emberek csak magyarul tudnak beszélni.” Örök emberi jogok követelése nem nacionalizmus. Még csak nem is az anyanyelv iránti „pártasságból” emel szót ezek miatt, hanem „nagyon is európai nagy elvekhez és eszmékhez való ragaszkodásból”, a nemzetfölöttiség eszméjét képviselve. Nem érez és nem érezhet ellentmondást magyarsága és európaisága között, a kettő elválaszthatatlanul egybefonódik. Ennek az európaiságnak és magyarságnak testvérviszonyát tárja fel a *Koszorú* zárószakasza is, melyben a „hú európai” anyanyelvének megtartó, „fölnevelő” értékeit becsüli meg. A *Koszorú* hódolat és felhívás. Éppen azzal ösztönöz a magyar nyelv nagyobb megbecsülésére, hogy hajszálgökök-értékét mutatja meg magyarságunk és európaiságunk számára. Emberségünk számára.